

Eschatologiczny wymiar *Traktatu do Psalmu 118* biskupa Hilarego z Poitiers

The Eschatological Dimension of St. Hilary of Poitiers' *Treatise on Psalm 118*

ks. Michał Kieling¹

Abstract: Hilary of Poitiers († 367) is the author of the *Tractatus super Psalmos*, which originally covered the entire Psalter. Explanatory notes to 58 psalms have survived to the present day, including an extensive commentary on Psalm 118. This article explores the teachings of St. Hilary on eschatology on the basis of the *Treatise on Psalm 118*. Hilary's work consists of four parts. The first part presents the meaning of psalm 118, which, according to the author, is a spiritual primer guiding Christians towards an understanding of the heavenly realms. The second part presents the theology of man's creation in the image and likeness of God, which expresses man's calling to eternity. The third part of the work answers the question: how can we attain eternal life? According to Hilary, salvation can be achieved by obeying the law and the Lord's commandments. According to our exegete, true life only begins after temporal death, and this life is eternal. The final part contains the ancient exegete's teaching on the final judgment and resurrection. Hilary has no doubt that every human being will stand before the tribunal of Christ after death. The righteous will receive the reward of salvation, while sinners will receive the punishment of damnation. The Bishop of Poitiers also mentions the existence of Satan and hell, and explains the issue of the resurrection of the dead and the glory of heaven. Written shortly before the author's death, the *Treatise on the Psalms* also appears to be his personal confession of his hope of salvation in Christ and his desire for eternal life. This work serves as an ever-present encouragement to read and interpret Psalm 118, which prompts deeper reflection on human life in the context of "final matters".

Keywords: Hilary of Poitiers; Tractatus in Psalmum 118; eschatology of the Church Fathers; patristic commentary on the Psalter; patristic exegesis.

Hilary z Poitiers należy do grona najwybitniejszych patrystycznych egzegetów ze względu na erudycję i znajomość Pisma Świętego². Jego ko-

¹ Ks. dr hab. Michał Kieling prof. UAM, Wydział Teologiczny, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; e-mail: kielingm@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0003-2635-7246.

² Zob. E. Stanuła, *Chrystocentryzm duchowej interpretacji Pisma Świętego w ujęciu św. Hilarego z Poitiers*, STV 23/2 (1985) s. 217-218; M. Durst *Hilarius von Poitiers*, w: *Le-*

mentarze biblijne posiadają charakter naukowo-duszpasterski i inspirują do pogłębiania formacji duchowej chrześcijanina³. Jednym z najbardziej znanych dzieł starożytnego egzegety jest pierwsze łacińskie objaśnienie *Księgi Psalmów*⁴, które powstało w ostatnim okresie życia autora w latach 363-366⁵. Pierwotnie traktat obejmował wszystkie psalmy, z których do dziś zachował się komentarz do 58 psalmów⁶. *Traktat do Psalmu 118* według samego autora „jest bardzo długi i przebogaty w treść”⁷. Można znaleźć w nim odniesienie do wielu teologicznych zagadnień, a jednym z nich jest refleksja nad życiem wiecznym⁸. Chociaż w ostatnich dziesięcioleciach można zaobserwować zainteresowanie eschatologią Ojców Kościoła⁹, to jednak trudno znaleźć publikacje traktujące o „rzeczach ostatecznych” na podstawie objaśnienia Ps 118. Nauczanie biskupa Poitiers na temat stworzenia i powołania człowieka do wieczności stanowi ważny element w twórczości tego autora. Celem opracowania jest przedstawienie

xicon der antiken christlichen Literatur, Herder 1998, s. 295-296; M. Kieling, *Typologiczna interpretacja tekstu biblijnego na przykładzie postaci biblijnych w ujęciu Hilarego z Poitiers w Traktacie o Tajemnicach*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 3 (2004) s. 171-183.

³ Zob. H. Karczewska, *Wiara w życiu człowieka w ujęciu św. Hilarego z Poitiers*, VoxP 61 (2014) s. 343-357; T. Kołosowski, *Nauka o Wcieleniu Słowa u św. Hilarego z Poitiers*, VoxP 38-39 (2000) s. 125-139; T. Kołosowski, *Święty Hilary z Poitiers w sporze o Trójcę Świętą*, PSP 64, Warszawa 2005, s. 9-58; G. Jaśkiewicz, *Argumenty przemawiające za bóstwem Jezusa Chrystusa w „De Trinitate” Hilarego z Poitiers*, „Studia Elckie” 14 (2012) s. 389-404; H. Karczewska, *Duchowy alfabet w świetle komentarza do Psalmu 118 Hilarego z Poitiers*, „Seminare” 34 (2013) s. 341-350; M. Starowieyski, *Hilary z Poitiers*, NSWP, s. 453-454; P. Chojnacka, *Wprowadzenie*, w: Hilary z Poitiers, *Traktaty o Psalmach 1-14*, tł. P. Chojnacka, PSP 86, Warszawa 2023, s. 9-12.

⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Psalmum 118, Commentaire sur le Psaume 118*, ed. M. Milhau, SCh 344, 347, Paris 1988; Hilary z Poitiers, *Traktat do Psalmu 118*, tł. T. Kołosowski, PSP 69, Warszawa 2017.

⁵ Zob. T. Kołosowski, *Wprowadzenie*, w: Hilary z Poitiers, *Traktat do Psalmu 118*, tł. T. Kołosowski, PSP 69, Warszawa 2017, s. 16.

⁶ Zob. Karczewska, *Duchowy alfabet*, s. 341-342.

⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, PSP 69, s. 43.

⁸ Autor ten nie napisał żadnego dzieła na temat eschatologii. Myśli biskupa Poitiers dotyczące rzeczy ostatecznych rozsiane są w różnych jego dziełach i charakteryzuje je ewolucja. Zob. M. Durst, *Die Eschatologie des Hilarius von Poitiers. Ein Beitrag zur Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts*, Bonn 1987; J. Gliściński (rec.), M. Durst, *Die Eschatologie des Hilarius von Poitiers. Ein Beitrag zur Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts*, Bonn 1987, w: CT 59/1 (1989) s. 177-178.

⁹ Zob. B. Częsz, *Ojcowie Kościoła i pytania współczesnej eschatologii*, „Studia Nauk Teologicznych” 1 (2006) s. 133-149; H. Pietras, *Eschatologia Kościoła pierwszych czterech wieków*, MT 55, Kraków 2007.

najważniejszych zagadnień nauczania Hilarego z Poitiers na temat problematyki eschatologicznej na podstawie jego komentarza do Ps 118.

1. Ps 118 jako duchowy elementarz

Księga Psalmów cieszyła się w starożytności chrześcijańskiej dużą popularnością, czego świadectwem są komentarze autorów patrystycznych: Orygenes, Euzebiusza z Cezarei, Atanazego Aleksandryjskiego czy Teodora z Mopsuestii, które wywarły wpływ na egzegezę chrześcijańską¹⁰. W przypadku Hilarego Wyznawcy¹¹ zaznacza się zależność od Orygenes, co zauważa Hieronim, który opisuje dzieło biskupa Poitiers w następujący sposób: „nie trzymał się kurczowo drzemiącej litery ani się nie skręcał w przykrym, prostaczym tłumaczeniu, lecz jakby w niewolę wzięwszy treść na swój język, prawem zwycięzcy przełożył”¹². Dzięki znajomości języka greckiego Hilary mógł lepiej poznać interpretację orygenesowską oraz metodę alegoryczną, którą stosuje w swoim traktacie¹³. *Psalterz* posiada dla naszego autora duże znaczenie, ponieważ prowadzi chrześcijanina do poznania zasad życia chrześcijańskiego i duchowej wiedzy:

Przystoi, aby mowa proroka nie dotyczyła spraw przyziemnych i pospoliczych, lecz obracała się zawsze wokół spraw wzniosłych i godnych Boga, a zwłaszcza takich, które wpajają w nas zasady prawego życia i prowadzą nasz ograniczony umysł do poznania boskich i duchowych tajemnic. Zapewne sam człowiek byłby zbyt słaby, by móc się wnieść na wyżyny niebiańskiej wiedzy, jeśliby Bóg nie obdarzył go darem pouczenia przez Ducha Świętego, aby posiadał znajomość boskiej, niepojętej natury¹⁴.

Traktat do Psalmu 118 wyróżnia się odmienną strukturą, którą autor wyjaśnia we wprowadzeniu¹⁵: „Ci, którzy przygotowują się do naucza-

¹⁰ Zob. Kołosowski. *Wprowadzenie*, s. 14-16.

¹¹ Hilarym Wyznawcą nazywa go Hieronim.

¹² Hieronimus, *Ep. 57*, *ŻMT* 55, s. 61.

¹³ Na temat zależności Hilarego od Orygenes, zob. Kołosowski, *Wprowadzenie*, s. 16-17.

¹⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps. 118*, Lamed 1 (PSP 69, s. 122).

¹⁵ Hilary w *Traktacie na temat Psalmów* powołuje się na Septuagintę, stąd odmienna numeracja Księgi Psalmów. W Biblii Tysiąclecia psalm ten oznaczony został jako 119 (118).

nia rozumnej doskonałości, powinni rozpoczynać kształcenie od poznania liter alfabetu, aby już na początku, poniekąd na podstawowym kursie formacji, otrzymać doskonałe i prawdziwe zrozumienie”¹⁶. Dlatego autor proponuje, aby się proces nauczania w odbywał się w porządku alfabetycznym:

Cały zaś psalm składa się ze stu siedemdziesięciu sześciu wierszy. Alfabet hebrajski zawiera 22 litery. Gdy więc poszczególne ośmiowierszowe strofy zaczynają się od kolejnych liter [tego alfabetu], to w przypadku dwudziestu dwu oktav otrzymujemy w rezultacie mnożenia 176 wierszy¹⁷.

Zdaniem starożytnego egzegety jak dzieci i ludzie prości rozpoczynają naukę od czytania i zapoznają się z literami za pomocą abecadła, tak ludzka niewiedza na temat obyczajów i zasad postępowania uczy się na literach, które stanowią dla nich elementarz¹⁸. Wychowawcze znaczenie Ps 118 wynika również z tego, że tekst ten „zawiera nie co innego jak pouczenie dla życia ludzkiego, przez które dochodzimy do poznania Boga na sposób dzieci, które uczą się abecadła”¹⁹. Psalm ten jest więc swoistym elementarzem, na podstawie którego człowiek uczy się pobożności, powściągliwości, wiary i bojaźni Bożej²⁰. Przykładem takiego postępowania jest osoba proroka Dawida, o którym autor pisze: „Święty prorok dał nam w całym psalmie wielkie i liczne przykłady swojej wiary i uwielbienia. W ten sposób ukazał wzór, jak trzeb wierzyć, jak postępować, jak rozumieć, jak nie znać, jak ufać i jak się modlić”²¹. Zdaniem biskupa Poitiers omawiany psalm przekazuje „w sposób systematyczny naukę na temat wiary w Boga, życia zgodnego z wolą Bożą i formacji religijnej”²². Ponadto Hilary pisze, że w psalmie tym zawierają się wszystkie przykazania odnoszące się do wiary w Boga i do życia²³.

¹⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps. 118 exordium*, PSP 69, s. 39.

¹⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Aleph 1, PSP 69, s. 42.

¹⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, 118, Aleph 1 (PSP 69, s. 42). Zob. Karcewska, *Duchowy alfabet*, s. 41.

¹⁹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Teth 1, PSP 69, s. 104.

²⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Ain 1, PSP 69, s. 153.

²¹ *Tractatus Pictaviensis, Tractatus super Ps.*, Resch, PSP 69, s. 181.

²² Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Aleph, 3, PSP 69, s. 43.

²³ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Aleph, 5, PSP 69, s. 43.

Biskup Poitiers wysoko ceni walory tego psalmu, nadając mu istotne znaczenie w procesie formacji życia chrześcijańskiego. Lektura psalmu prowadzi do Bożej mądrości, która jest zupełnie różna niż mądrość tego świata, określona tu jako głupota. Charakteryzują się nią niewierzący i bezbożnicy, którzy uważają, że Biblia nie posiada znamion doskonałej nauki: „Twierdzą mianowicie, że w Piśmie Świętym nie ma nic nierozumnego, nic doskonałego, a za uczone, naukowe i prawdziwie roztropne uważają jedynie swoje wypowiedzi”²⁴. W ujęciu Hilarego osoby bezbożne są głupcami, ponieważ odmawiają Bogu tego, co sobie samym zuchwale przypisują, w odróżnieniu do tych, którzy idą za mądrością Bożą, znając doskonale Pismo Święte, które jest niego „skończonym arcydziełem”²⁵.

Biskup Poitiers jest przekonany, że tekst psalmu uczy doskonałego poznania Boga i absolutnego wobec Niego posłuszeństwa: „W każdej bowiem części niniejszego psalmu [prorok] stawia przed oczy postać człowieka doskonałego w zachowywaniu zasad prawa, proroków i ewangelii”²⁶. Posłuszeństwo wobec Boga wynikające z miłości jest o wiele cenniejsze niż to, które wynika z bojaźni:

Prorok zatem chce, by czyn jego wynikał bardziej z miłości, niż z bojaźni i z miłości, by nie ze strachu okazywał Bogu posłuszeństwo. Wielu bowiem pości, ponieważ obawia się skarcenia. Wielu przeznaczca coś na potrzeby biednych, ponieważ obawia się, że zostaną napiętnowani za swoje obce religijności sknerstwo i za swoją szkodliwą zachłanność. Wielu chodzi do kościoła, ponieważ obawia się napiętnowania ich nieobecności i niedbalstwa²⁷.

Biskup Poitiers podkreśla także Słowo Boże, które jest źródłem chrześcijańskiej nadziei. Posługuje się w tym celu sformułowaniem Cypriana z Kartaginy: „Wszelka mowa Boga w Piśmie Świętym zbudza nadzieję dóbr niebiańskich”²⁸. Zdaniem naszego autora lektura i kontemplacja Biblii, szczególnie Psalterza, prowadzi chrześcijanina do umiłowania rzeczy niebiańskich.

²⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Vau 1, PSP 69, s. 85.

²⁵ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Vau 1, PSP 69, s. 85.

²⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Mem, 2, PSP 69, s. 130.

²⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Mem 2, PSP 69, s. 131.

²⁸ Por. Cyprianus, *De dominica oratione*, PL 4, 521-544, CCL 3A, 1976, 90-113, tł. J. Czuj, *O modlitwie Pańskiej*, w: Cyprianus, *Pisma*, t. 1: *Traktaty*, red. J. Czuj – J. Jachowski, POK 19, Poznań 1937, s. 157-193.

2. Człowiek stworzony ku wieczności na obraz i podobieństwo Boga

W ujęciu Hilarego człowiek jest najwspanialszym Bożym stworzeniem, co stanowi o jego wyjątkowości. Przekonanie to wyraża egzegeta w następujący sposób: „Powszechnie uważa się, że wśród wszystkich ziemskich dzieł Bożych nie ma dzieła pożyteczniejszego i okazalszego niż człowiek”²⁹. Chociaż bowiem niektóre dzieła stworzenia pięknie są przyozdobione, to tylko człowiek jest na ziemi jedyną istotą żyjącą, rozumiejącą, osądzającą i odczuwającą. Powyższe cztery charakterystyczne cechy, jakimi oznacza się człowiek, zmierzają do tego, aby korzystał on z dóbr, by poznać i czcić tego, który jest sprawcą i stwórcą³⁰.

Człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boże jest potwierdzeniem, że jest on istotą wielką³¹. Na początku świata wszystko stało się wskutek słowa, ale jedynie wobec istotny ludzkiej Bóg powiedział słowa: „Uczyńmy człowieka na obraz i podobieństwo nasze”³². Natura i pochodzenie człowieka różnią się więc od stworzenia wszechświata, ponieważ stworzenie człowieka było planowane i potwierdzone przez Stwórcę, w odróżnieniu do innych stworzeń, które zostały powołane do bytu rozkazem³³.

Z pochodzenia człowieka wynika jego wielka godność i przywilej, oparty na tym, że stworzenie człowieka zostało przez Pana wcześniej zaplanowane: „Nie czytamy bowiem nigdzie w Piśmie Świętym, że ręce Boga stworzyły zwierzęta stadne, ryby czy ptaki. Jedynie człowieka spotkał ten wspaniały i ogromny zaszczyt, że stworzenie jego dokonało się przy zastosowaniu tak dostojnego działania”³⁴. Według Hilarego człowiek zawiera w sobie dwa pierwiastki: wewnętrzny i zewnętrzny, które różnią się od siebie. Człowiek wewnętrzny ma upodobanie w prawie Pańskim, człowiek zewnętrzny natomiast doświadcza walki i niewoli grzechu w swoim ciele³⁵.

Dzieło stworzenia człowieka dokonało się w trzech etapach. Pierwszym było stworzenie człowieka na obraz Boży, drugim – ukształtowa-

²⁹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Jod 1, PSP 69, s. 108.

³⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Jod 1, PSP 69, s. 108.

³¹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.* Jod 2, PSP 69, s. 108.

³² Rdz 1,26.

³³ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Jod 2, PSP 69, s. 108-109.

³⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Jod 5, PSP 69, s. 110.

³⁵ Rz 7,22-23.

nie go z ziemi, trzecim – tchnienie ducha, dzięki czemu człowiek stał się istotą żywą³⁶. Jak już zauważono powyżej, stworzenie człowieka dokonało się „na obraz i podobieństwo”³⁷, co oznacza, że w punkcie wyjścia człowiek został stworzony na „obraz wieczności, która się nie kończy”³⁸. A ponieważ rozporządzenia Boga są wiecznotrwałe, dlatego nowy człowiek odrodzony w Chrystusie będzie żył na obraz wiecznego Boga³⁹.

Hilary podkreśla, że w życiu chrześcijanina wpisane jest pragnienie nieba i dóbr przyszłych, czego doświadcza się szczególnie w trudnych chwilach egzystencji: „A gdy nas nawiedzą choroby, dotkną prześladowania, poniesiemy szkody, gdy stracimy kogoś z bliskich, doznamy zniewag – byśmy te utrapienia światowe osładzali nadzieją osiągnięcia dóbr wiecznych”⁴⁰. Źródłem nadziei i pociechy w takich chwilach jest Słowo Boże, które prowadzi do chwały nieba. Dusza nim nakarmiona „nosi w sobie niejako zarzewie życia wiecznego”⁴¹, a człowiek żyjący w kręgu Biblii nie zachwyca się próżną chwałą, ale postępuje według zasad Bożych błogosławieństw i jest świadomy, że za postawę pokory otrzyma wieczną nagrodę – wieniec chwały⁴².

Według Hilarego na drodze ku wieczności człowiek potrzebuje Bożej łaski: „Ułomność organiczna potrzebuje miłosierdzia Bożego”⁴³. Nie można osiągnąć życia wiecznego dzięki własnej zasłudze, lecz jedynie dzięki miłosierdziu tego, który jest ojcem miłosierdzia. Odwołując się do nauczania św. Pawła, starożytny egzegeta pisze: „Nikt z nas bowiem nie ośmieli się nazywać życiem swojego życia doczesnego”⁴⁴. Prawdziwym życiem jest życie wieczne, które osiąga się po śmierci. Życie doczesne natomiast charakteryzuje się tym, że człowiek jest w ciele śmiertelnym. Dlatego w czasie ziemskiego życia należy pokładać nadzieję w Bogu i pragnąć swojego zbawienia w Jezusie Chrystusie:

Nie ma on żadnych innych pragnień, które by nim zawładnęły, nie pożąda także żadnych dóbr świata, który przemija. Poczucie tęsknoty za zbawie-

³⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Jod 8, PSP 69, s. 112.

³⁷ Rdz 1,26.

³⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 10, PSP 69, s. 185.

³⁹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 10, PSP 69, s. 185.

⁴⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Zain 1, PSP 69, s. 91.

⁴¹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Zain 2, PSP 69, s. 91-92.

⁴² Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Zain 2, PSP 69, s. 91-92.

⁴³ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Jod 15, PSP 72, s. 114.

⁴⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Jod 15, PSP 72, s. 114.

niem powoduje jego omdlenie, ale posiada ufność ponieważ wierzy Słowu Bożemu. Albowiem kresem prawa jest Jezus Chrystus, ten, o którym pisali Mojżesz i prorocy. W samym imieniu Jezus wyraża się zbawienie. Słowo „Jezus” bowiem w języku hebrajskim oznacza „zbawienie”. Poucza o tym anioł, gdy zwraca się do Józefa: „Nadasz mu imię Jezus, On bowiem zbawi lud swój od jego grzechów”⁴⁵.

Według biskupa Poitiers na drodze prowadzącej do zbawienia człowiek znajduje się w nieustannej walce duchowej ze światem i potrzebuje pomocy Bożej. Myśl tę autor wyraża w słowach: „walczymy nie tylko z ciałem i krwią, lecz ze zwierzchnościami i potęgami ciemności tego świata oraz z duchowymi pierwiastkami zła na wyżynach niebieskich”⁴⁶. Dlatego w walce z wrogami trzeba prosić Boga o pomoc, pokładając nadzieję w Słowie Bożym i mając w pamięci obietnicę wiecznej nagrody⁴⁷.

3. Jak osiągnąć życie wieczne?

Według Hilarego Ps 118 przekazuje naukę na temat wiary w Boga, życia zgodnego z wolą Bożą i formacją religijną. W ten sposób jego lektura prowadzi do poznania zasad, które pozwalają osiągnąć życie wieczne:

Wielu zaś uważa, że prostota wiary może wystarczyć do zapewnienia bezwarunkowej nadziei na życie wieczne, jakby sposób życia według osądu tego świata nie potrzebował reguł niebańskiego nauczania. Ponieważ jednak sprawa wygląda inaczej, dlatego w swej wypowiedzi prorok przedstawił bardzo wiele szczegółów, które trzeba poznać, aby niezawodnie osiągnąć życie w Bogu i wytrwać bogobojnie w niewinności⁴⁸.

Traktat do Psalmu 118 zawiera szereg wskazówek moralnych, które akcentują zachowywanie prawa i przykazań. W ujęciu autora motywem przewodnim psalmu jest jego pierwszy werset: „Błogosławieni, których droga nieskalana, którzy postępują według prawa Pańskiego”⁴⁹. Biskup Poitiers podkreśla, że zbawienie osiąga się przez zachowywanie prawa

⁴⁵ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Caph 1, PSP 69, s. 117.

⁴⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Samech 5, PSP 69, s. 147.

⁴⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Samech 5, PSP 69, s. 147.

⁴⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Aleph 4, PSP 69, s. 43.

⁴⁹ Ps 119,1.

i przykazań Bożych oraz że człowiek roztropny i rozumny posiada umiejętność rozróżniania, czym jest prawo (*lex*), rozporządzenia (*iustificaciones*), przykazania (*praecepta*), świadectwa (*testimonia*) i wyroki (*iudicia*)⁵⁰. Prawo zapowiada przyjście Chrystusa: Jego wcielenie, działalność, mękę, śmierć i zmartwychwstanie, jak również Kościół⁵¹. Według Hilarego do doskonałego życia prowadzą droga prawa, prorocka, ewangeliczna i apostołska⁵², które polegają na odwróceniu się od marności tego świata. W ujęciu naszego egzegety jedna jest droga prawdy:

Wielu miłuje drogę, nie wszyscy jednak miłują drogę prawdy. Ktokolwiek zaś wchodzi na drogę rozkoszy albo bogactwa, albo zaszczytów, ba, nawet ci, którzy przy swej chwiejności, niestałości i bezbożności dają się zwieść naukom heretyków, wprawdzie znajdują się na drodze, lecz nie jest to droga prawdy⁵³.

Chrześcijanin powinien gromadzić „skarby wiecznotrwałe” oraz koncentrować się na zdobyciu niebiańskiej chwały i godności⁵⁴. Określenie „wiecznotrwały” pojawia się wielokrotnie na kartach komentarza Hilarego, podkreślając znaczenie dóbr przyszłych w życiu chrześcijanina. Nagrodą za odwrócenie oczu od marności tego świata będzie życie w niebie, które ukryte jest w Chrystusie⁵⁵. Biskup Poitiers, idąc za św. Pawłem, podkreśla, że prawo jest cieniem przyszłości⁵⁶ i posiada wymiar eschatologiczny, ponieważ istota prawdziwego prawa jest wieczna⁵⁷. Poprzez cień prawa wstępuje się do przestrzegania prawdziwego i wiecznego prawa, gdzie „wieczność to jak gdyby niekończący się czas, w którym następuje przejście z doczesności do niekończącej się wieczności”⁵⁸. Odwołując się do nauczania Apostoła, biskup Poitiers zauważa, że zmartwychwstanie ciał dokona się również według pewnego prawa⁵⁹. Jednakże samo jego rozważanie, a nawet umiłowanie, nie wystarcza, gdyż potrzeba jeszcze uczynków miłosierdzia, które wypełniają polece-

⁵⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Aleph 3, PSP 69, s. 42.

⁵¹ Zob. Stanula, *Chrystocentryzm*, s. 220.

⁵² Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, He 3, PSP 69, s. 77.

⁵³ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Daleth 9, PSP 69, s. 73.

⁵⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, He 14, PSP 69, s. 83.

⁵⁵ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, He 14, PSP 69, s. 83.

⁵⁶ Hbr 10,1.

⁵⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Vau 7, PSP 69, s. 87.

⁵⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Vau 7, PSP 69, s. 88.

⁵⁹ 1Kor 15,41.

nia wiary. Dlatego wierzący powinien zawsze zachowywać przepisy obowiązującego prawa, „by zasłużyć sobie na znalezienie się kiedyś w zasięgu niebiańskiego prawa, którego prawo Mojżesza jest cieniem”⁶⁰. Hilary podkreśla, że celem prawa jest Chrystus oraz że w prawie ustanowiono zachowywanie rozporządzeń Bożych. Prawo jest wychowawcą tych, którzy uwierzą w Ewangelię, a przestrzeganie rozporządzeń Pańskich prowadzi do zjednoczenia z Chrystusem i całkowitego oddania się Bogu⁶¹. Według naszego egzegety umiłowanie Bożych przykazań jest cenniejsze niż posiadanie złota i drogocennych kamieni:

Wartość złota i drogich kamieni oraz zaszczyt płynący z ich posiadania zawładnęły ludzkimi pragnieniami. Za złoto sprzedaje się sprawiedliwość, moralność, wstydlivość. Drogie kamienie zaś nadają rzekomo ciału ludzkiemu – uwłaczając przeto naturze – piękniejszy wygląd. Dlatego zarówno mężczyźni, jak i kobiety nic sobie bardziej nie cenią. Mężczyźni uważają, że za złoto wszystko mogą osiągnąć. Kobiety zaś sądzą, że nosząc drogie kamienie, staną się piękniejsze⁶².

Człowiek osiąga zbawienie także poprzez zachowywanie przykazań Bożych zgodnie ze sławami proroka: „Pragnąłem Panie, zbawienia dla Ciebie, a prawo Twoje jest dla mnie przedmiotem rozważania”⁶³. Realizacja rozporządzeń Pańskich i rozważanie świadectw Bożych dokonuje się przez materialne spełnianie uczynków w doczesności, które posiada wymiar wieczny: „Natomiast medytacja nad świadectwami Bożymi ma to do siebie, że w niej, przez rozważanie spraw terażniejszych, dokonuje się przygotowanie do dóbr wiecznotrwałych”⁶⁴. Hilary jest przekonany, że człowiek, żyjąc w śmiertelnym ciele, podlega prawu śmierci i grzechu. Przez związek z materią zaciągamy „zmazę grzechu skażenia”, a prawdziwe życie w człowieku może rozpocząć się wówczas, kiedy ciało przejdzie w stan chwały natury duchowej⁶⁵.

Biskup Poitiers podkreśla, że „przestrzeganie nakazów Bożych jest sprawą nader trudną, wiele trudniejszą niż opanowanie wiedzy”⁶⁶. Wy-

⁶⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Vau 12, PSP 69, s. 90.

⁶¹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Lamed 11, PSP 69, s. 127.

⁶² Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Ain 16, PSP 72, s. 160.

⁶³ Ps 119,174.

⁶⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Gimel 21, PSP 69, s. 68.

⁶⁵ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Gimel 3, PSP 69, s. 60.

⁶⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Lamed 12, PSP 69, s. 128.

nika to z tego, że zakres Bożych przykazań jest bardzo szeroki i rozległy oraz że człowiek może na różne sposoby służyć Bogu i wypełniać jego nakazy⁶⁷. Trzymanie się zasad prawa, proroków i Ewangelii jest jednak rzeczą konieczną, ponieważ w nich znajduje się oparcie na całe życie⁶⁸. Według naszego autora Bóg wzgardza tymi, którzy nie zachowują jego rozporządzeń. W szczególny sposób dotyczy to odstępców, ponieważ wskutek ich niegodziwości odstępcstwo od wiary karze się potępieniem⁶⁹.

Lęk przed wyrokami Bożymi powoduje bojaźń przed Stwórcą, ponieważ „cokolwiek człowiek bojący się Boga czyni, jest dla niego pożyteczne i piękne”⁷⁰. Hilary podkreśla, że bojaźń jest darem Ducha Świętego i przynosi pożytek człowiekowi⁷¹. Rezultatem bojaźni, skromności i umiarkowania jest zachowanie ciała w czystości, wolności wobec ziemskich władców i uwolnienie duszy od pijaństwa⁷². Biskup Poitiers surowo ocenia postawę ludzi, którzy przyjmują Słowo Boże bez lęku i je lekceważą, przypominając, że taka postawa prowadzi do bezbożnej zuchwałości.

Troska i odpowiedzialność za własne zbawienie jest powinnością każdego, dlatego o zbawieniu należy myśleć nie tylko okresie starości. Przykładem takiej postawy jest prorok Dawid, o którym nasz autor pisze: „Nie czekał zatem do zgrzybiałej od grzechów starości, nie wybrał pory, w której z powodu długiego i swawolnego życia gorąca krew zaczęła stygnąć i nadeszły lata ostateczne, lecz wiarą i pobożnością uprzedził swój wiek dojrzały”⁷³. Zdaniem biskupa Poitiers przez wielu zasady życia chrześcijańskiego są postrzegane jako bezużyteczne:

Wielu natomiast z tego oczekiwania wynikającego z naszej wiary szydzi się i śmieje. Po co – mówią pościć? W jakim celu zachowywać powściągliwość? Dlaczego zachowywać czystość? Co ci z tego przyjdzie, że rozdasz ojcowiznę ubogim? Co da wam, chrześcijanie, wasza nadzieja? Śmierć was wszystkich jednakowo dopadnie i ma powszechne prawo do wszystkich ciał. Korzystamy ze wszystkich dóbr świata, używamy sobie swobód prawdziwe-

⁶⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Lamed 15, PSP 69, s. 129.

⁶⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Mem 3, PSP 69, s. 131.

⁶⁹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Samech 10, PSP 69, s. 150.

⁷⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Ain 3, PSP 69, s. 153.

⁷¹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, He 16, PSP 69, s. 83-84.

⁷² Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Ain 3, PSP 69, s. 153-154.

⁷³ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Koph 4, PSP 69, s. 176.

go życia wiecznego. Cóż więc wnosicie w nasze życie poza oczekiwaniem waszej nadziei?⁷⁴.

W tekście tym znajdujemy echo zarzutów kierowanych przeciw chrześcijanom. Hilary jest przekonany, że nadzieja nieustannego życia i spodziewanie się królestwa Bożego jest obietnicą zapisaną na kartach Pisma Świętego. Zbawienie dokonuje się na drodze łaski i pomocy Bożej i dokonuje się wówczas, gdy ziemskie ciało przemieni się w duchowe ciało chwalebne. Wówczas nie będzie już żadnego niebezpieczeństwa ze strony wroga, a zniszczeniu ulegną wszystkie skazy. W konsekwencji człowiek ze śmiertelnego stanie się nieśmiertelny. Zbawienie pochodzi od Boga, a jedynym Zbawicielem jest Chrystus, który uwolnił lud od grzechów. Hilary pisze: „Albowiem nasze zbawienie wynika z miłosierdzia Bożego i jest darem Jego dobroci”⁷⁵. Dlatego chrześcijanin nie powinien skupiać wzroku na rzeczach doczesnych, lecz być wpatrzony w Zbawiciela⁷⁶. Człowiek, który zachowuje prawo i przykazania, nie powinien także obawiać się końca życia, ponieważ jego wiara nie ogranicza się do doczesności, lecz przez zachowywanie prawa rozciąga się na „bezkresną wieczność”⁷⁷.

4. Sąd i zmartwychwstanie

W ujęciu Hilarego każdego człowieka po śmierci czeka sąd Boży. Potwierdza to również Psalterz, gdzie można znaleźć wypowiedzi Boga, które „z jednej strony zapowiadają nadzieję życia i odkupienia ludziom pobożnym, tak z drugiej strony nie zostawiają tej nadziei ludziom bezbożnym”⁷⁸. Zbawienie uwarunkowane jest od zachowywania Bożych rozporządzeń, co autor wyraża w następujący sposób: „Grzesznikom daleko do zbawienia, ponieważ nie wniknęli on w Twoje rozporządzenia”⁷⁹. Sąd u Hilarego nie oznacza koniecznie potępienia, lecz jest swego rodzaju trybunałem, na którym ocenia się dobro i zło popełnione przez człowieka.

⁷⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Samech 7, PSP 69, s. 149.

⁷⁵ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Vau 2, PSP 69, s. 85.

⁷⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Ain 8, PSP 69, s. 156.

⁷⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Vau 7, PSP 69, s. 87.

⁷⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 5, PSP 69, s. 183.

⁷⁹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 5, PSP 69, s. 183.

Dobrowolna nieznajomość tych zasad odnoszących się do osiągnięcia życia wiecznego jest według naszego egzegety niewybaczalna, ponieważ jeżeli człowiek „ma możliwość poznać coś koniecznego, a tego nie zna, ten ma na sumieniu nie tylko to, że tej znajomości nie osiągnął, ale że nią wzgardził”⁸⁰. Z tego powodu grzesznicy są dalecy od zbawienia, ponieważ nie wniknęli w rozporządzenia Boże, chociaż je po to właśnie spisano, by doszły do wiadomości i świadomości wszystkich⁸¹. Podobny pogląd wyraża Tertulian, który uważa, że nieznajomość Boga u ludzi z ich winy jest niewybaczalna. Zdaniem Hilarego Biblia ma za zadanie pomóc tym, którzy chcą poznać Boga. Zbawienie jest blisko tych, którzy mają prawe ręce, a daleko od grzeszników, którzy nie wniknęli w rozporządzenia Boże⁸².

Hilary pisze, że pewne wydarzenia biblijne są zapowiedzią rzeczywistości wiecznych: „Obrazy te zapowiadają nową, niebiańską ulgę we wszechświecie i nową niebiańską przebudowę tegoż wszechświata”⁸³. Nieprzestrzeganie Bożych nakazów prowadzi do wyzbycia się nadziei życia wiecznego, ponieważ ten, kto je odrzuca, sam odchodzi z drogi zbawienia⁸⁴. Zdaniem biskupa Poitiers grzechy są warte hańby, a grzesznicy „zmartwychwstaną na wieczne potępienie”⁸⁵. Autor ma zrozumienie dla ludzkiej słabości i działania Bożego miłosierdzia, ale od grzesznika wymaga postawy pokutnej i wyznania win⁸⁶.

Hilary podkreśla, że należy pragnąć wyroków Bożych, chociaż nie jest to rzeczą łatwą, a dla natury ludzkiej – nawet niebezpieczną, ponieważ nikt z ludzi przed Bogiem nie jest czysty. Starożytny egzegeta pisze o pragnieniu dnia sądu, ale również o lęku przed próbą ognia, który wszystko oczyści⁸⁷. Sąd będzie mieć miejsce wówczas, kiedy nastąpi koniec tego świata i będzie miało miejsce zmartwychwstanie ciał oraz osąd nad diabłem⁸⁸. Biskup Poitiers pisze również o istnieniu piekła w kontekście przywiązania do dóbr tego świata i doczesności, które prowadzi do tego, że „człowiek staje się sługą diabła, chodzącym trupem i kandyda-

⁸⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 5, PSP 69, s. 183.

⁸¹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 5, PSP 69, s. 183.

⁸² Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 5, PSP 69, s. 183.

⁸³ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Resch 5, PSP 69, s. 183.

⁸⁴ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Gimel 17, PSP 69, s. 66-67.

⁸⁵ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Gimel 18, PSP 69, s. 67.

⁸⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Gimel 19, PSP 69, s. 67.

⁸⁷ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Gimel 12, PSP 69, s. 64-65.

⁸⁸ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Caph 5, PSP 69, s. 119.

tem do piekła”⁸⁹. Jednocześnie podkreśla on miłosierdzie Boga, wskazując na to, że każdy człowiek jest grzeszny i dlatego każdy za życia potrzebuje łaski Bożej. Konsekwentnie jednak przestrzega, że grzesznicy będą ukarani, a wierzący otrzymają obietnicę szczęścia wiecznego w niebie⁹⁰.

W czasie ziemskiego życia człowiek powinien rozważać, czym jest chwała zmartwychwstania, a czym waga sądu ostatecznego, jak również troszczyć się o to, aby nie szpeciła go zmaza grzechu⁹¹. Wybór drogi życiowej należy jednak do człowieka:

Jedni wybierają dla siebie chwałę na tym świecie, drudzy imają się czci oddawanej żywiom i demonom, jeszcze inni uganiają się za bogactwami ziemskimi – ten święty wybrał sobie przykazania Boże. Wybrał je nie z przymusu, lecz dobrowolnie i z miłości. Każdy człowiek ma swobodę w pragnieniu i w działaniu. Dlatego właśnie każdego człowieka za jego wybór spotkają albo nagrody, albo kara⁹².

Według Hilarego prawdziwe życie rozpoczyna się po śmierci: „Gdy jednak zwyciężymy śmierć i złamiemy jej oścień, gdy Boga usłyszymy i zobaczymy twarzą w twarz, wtedy prawdziwie żyć będziemy i zachowywać będziemy przykazania Boże”⁹³. Poglądy Hilarego o zmartwychwstaniu opierają się na nauczaniu Pawła Apostoła, który pisze o porządku według własnej kolejności⁹⁴ oraz o tym, że wszyscy zmartwychwstaną, lecz nie wszyscy będą odmienieni⁹⁵. Biskupowi Poitiers towarzyszy świadomość, że każdy człowiek stanie przed pełnym chwałą majestatem Boga i będzie miał udział w jego światłości:

Bo gdy [Pan] przyjdzie w dniu sądu, gdy ujrzemy Go, jak się ukazuje w chwale majestatu Ojca, wtedy nas oświeci światłem swojego oblicza. Jak bowiem niektóre kruszce i drogie kamienie odbijają swój blask na najbliższych przedmiotach i nadają im z powodu swojej bliskości wygląd sobie podobny, jak Mojżesz przez wpatrywanie się w chwałę Bożą sam tak zajaśniał, że w blask jego chały lud nie był zdolny patrzeć, tak i prorok, wyznając, że

⁸⁹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Zade 2, PSP 69, s. 169.

⁹⁰ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Heth 9, PSP 69, s. 99.

⁹¹ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Phe 4, PSP 69, s. 163.

⁹² Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Tau 4, PSP 69, s. 199.

⁹³ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Gimel 6, PSP 69, s. 62-63.

⁹⁴ 1Kor 15,23.

⁹⁵ 1Kor 15,51.

jest sługą Bożym, błaga, by został oświecony i, jak mówił Apostoł, by chwala jego upodobniła się do chwały Bożej, aby Bóg go nauczył swoich rozporządzeń i aby oglądał Boga nie częściowo i nie przez zasłonę prawa, lecz twarzą w twarz i przez duchowe wpatrywanie się⁹⁶.

Zmartwychwstanie jest życiem w chwale Boga, który jest wieczną światłością. Udział w tej boskiej chwale jest nagrodą za życie według Bożych przykazań, stanowiąc w gruncie konsekwencje postępowania człowieka, który na podstawie czynów swego życia zostanie zbawiony lub potępiony. Biskup Poitiers zachęca, aby człowiek postępował odpowiedzialnie, mając świadomość, że stanie przed majestatem Boga i odpowie za swoje życiowe decyzje.

5. Podsumowanie

Traktat do Psalmu 118 napisany pod koniec życia Hilarego z Poitiers jest dziełem, w którym autor zawarł bogactwo myśli dotyczących życia wiecznego. Nauczanie to nie posiada charakteru systematycznego, co wynika z faktu, że kwestie eschatologiczne autor objaśnia przy okazji komentarza do poszczególnych wersetów biblijnych. W ramach swojego komentarza starożytny egzegeta przedstawia nauczanie o stworzeniu człowieka na obraz i podobieństwo Boga, zachowywaniu przykazań Bożych i prawa, życiu wiecznym, dobrach wiecznotrwałych, pragnieniu nieba, rzeczywistości niebańskiej, nagrodzie nieba, sądzie i karze, zbawieniu i potępieniu, zmartwychwstaniu i wiecznej chwale. Hilary ukazuje człowieka, który został stworzony na obraz i podobieństwo Boga, dzięki czemu jest powołany do wieczności i ma naturę wieczną. Życie doczesne jest jedynie pewnym etapem na drodze do osiągnięcia zbawienia, dlatego nie należy pokładać nadziei w dobrach ziemskich, lecz inwestować w dobra wiecznotrwałe. Prawdziwe życie rozpoczyna się bowiem po śmierci i jest to życie wieczne. Nauczanie biskupa Poitiers posiada charakter wychowawczy i podkreśla rolę prawa, jak również przykazań Bożych w formacji chrześcijańskiej. Autor traktatu jest przekonany, że każdy stanie przed trybunałem Chrystusa dla oceny moralnej i odpowie za swoje czyny, dlatego człowiek powinien posiadać świadomość kary i nagrody. Grzech może być przyczyną wiecznego potępienia, czego przykładem

⁹⁶ Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Ps.*, Phe 12, PSP 69, s. 167.

jest odstępstwo od wiary. W ujęciu biskupa Hilarego zmartwychwstanie to udział w chwale Chrystusa i stan wiecznego szczęścia. Eschatologia Hilarego z Poitiers jest oparta na tradycji biblijnej i patrystycznej. Na zakończenie warto podkreślić, że *Traktat do Psalmu 118* napisany pod koniec życia autora jest swego rodzaju jego osobistym świadectwem nadziei pokładanej w Bogu oraz wyznaniem, że sensem i celem życia jest zbawienie w Jezusie Chrystusie i życie wieczne. Nauczanie biskupa Poitiers jest wciąż aktualne, ponieważ poucza, jak ważna w życiu jest wewnętrzna motywacja, duchowa formacja oraz realizacja określonych celów.

Bibliography

Sources

- Cyprianus, *De dominica oratione*, PL 4, 521-544, CCL 3A, Turnhout 1976, s. 90-113, tł. J. Czuj, *O modlitwie Pańskiej*, w: Cyprianus, *Pisma*, t. 1: *Traktaty*, red. J. Czuj – J. Jachowski, POK 19, Poznań 1937, s. 157-193.
- Hilarius Pictaviensis, *Tractatus super Psalmum 118, Commentaire sur le Psaume 118*, ed. M. Milhau, SCh 344, 347, Paris 1988, tł. T. Kołosowski, Hilary z Poitiers, *Traktat do Psalmu 118*, PSP 69, Warszawa 2017.

Studies

- Chojnacka P., *Wprowadzenie*, w: Hilary z Poitiers, *Traktaty o Psalmach 1-14*, tł. P. Chojnacka, PSP 86, Warszawa 2023, s. 9-12.
- Częsz B., *Ojcowie Kościoła i pytania współczesnej eschatologii*, „*Studia Nauk Teologicznych*” 1 (2006) s. 133-149.
- Durst M., *Die Eschatologie des Hilarius von Poitiers. Ein Beitrag zur Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts*, Bonn 1987.
- Durst M., *Hilarius von Poitiers*, w: *Lexicon der antiken christlichen Literatur*, Herder 1998, s. 295-296.
- Gliściński J. (rec.), M. Durst, *Die Eschatologie des Hilarius von Poitiers. Ein Beitrag zur Dogmengeschichte des vierten Jahrhunderts*, Bonn 1987, „*Collectanea Theologica*” 59/1 (1989) s. 177-178.
- Jaśkiewicz G., *Argumenty przemawiające za bóstwem Jezusa Chrystusa w „De Trinitate” Hilarego z Poitiers*, „*Studia Łeckie*” 14 (2012) s. 389-404.
- Karczewska H., *Duchowy alfabet w świetle komentarza do Psalmu 118 Hilarego z Poitiers*, „*Seminare*” 34 (2013) s. 341-342.

- Karczevska H., *Wiara w życiu człowieka w ujęciu św. Hilarego z Poitiers*, „Vox Patrum” 61 (2014) s. 343-357.
- Kieling M., *Typologiczna interpretacja tekstu biblijnego na przykładzie postaci biblijnych w ujęciu Hilarego z Poitiers w Traktacie o Tajemnicach*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 3 (2004) s. 171-183.
- Kołosowski T., *Nauka o Wcieleniu Słowa u św. Hilarego z Poitiers*, „Vox Patrum” 38-39 (2000) s. 125-139.
- Kołosowski T., *Święty Hilary z Poitiers w sporze o Trójcę Świętą*, w: Św. Hilary z Poitiers, *O Trójcy Świętej*, opr. T. Kołosowski, PSP 64, Warszawa 2005, s. 9-58.
- Kołosowski T., *Wprowadzenie*, w: Hilary z Poitiers, *Traktat do Psalmu 118*, tł. T. Kołosowski, PSP 69, Warszawa 2017, s. 9-40.
- Stanula E., *Chrystocentryzm duchowej interpretacji Pisma Świętego w ujęciu św. Hilarego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 23/2 (1985) s. 217-236.
- Pietras H., *Eschatologia Kościoła pierwszych czterech wieków*, Myśl Teologiczna 55, Kraków 2007.
- Starowieyski M., *Hilary z Poitiers*, w: *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, ed. M. Starowieyski – J.M. Szymusiak, Poznań 2018, s. 453-454.